

К. В. НИКОЛИНА

Катерина Валеріївна Николіна, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕДУРНИХ ТА МАТЕРІАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА

У сучасній вітчизняній юридичній науці все більше уваги приділяється дослідженню процедурних основ юридичної діяльності. Важливість юридичної процедури у праві завжди оцінювалася науковцями-правниками дуже високо, оскільки саме процедура виступає особливим механізмом ефективної реалізації правових приписів.

Однак, слід зазначити, що термін «юридична процедура» досі сприймається дослідниками в галузі теорії права неоднозначно. Це можна пояснити пануванням протягом досить тривалого періоду у вітчизняній юридичній науці підходів, за якими юридична процедура ототожнювалася з юридичним процесом.

На сучасному етапі розвитку теорії права з'явилися комплексні дослідження юридичної (правової) процедури, які обґрунтовують її автономність як юридичного явища. Так, на нашу думку, під *юридичною процедурою* слід розуміти самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має офіційний правовий характер, складається із певної послідовності дій суб'єктів, у результаті чого досягається певний результат у вигляді зміни правової дійсності.

Беручи за основу сприйняття юридичної процедури як самостійного явища в сфері права, враховуючи її важливу роль в процесі дії нормативних приписів, метою цієї статті буде спроба обґрунтувати існування процедурних норм права, а також з'ясувати їх місце в системі правових норм, зокрема, провести порівняльну характеристику з матеріальними нормами права.

Принциповість наукового вивчення норм права, у тому числі і процедурно-правових норм права, як правової основи виникнення, зміни або припинення правовідносин (у тому числі і процедурних правовідносин) неодноразово відзначалося у поглядах вітчизняних та іноземних вчених. Причому в якості обґрунтування необхідності вивчення правових норм, вченими зазначається про необхідність з'ясування системності цих норм, а також про доцільність їх розбудови на науково обґрунтованих засадах, зокрема в контексті їх різновидів (в тому числі і процедурно-правових норм як окремого різновиду), а також системних зв'язків між ними.

Справедливим буде відмітити погляди В. П. Єфімочкіна, який зазначав про необхідність «розмежування не лише суспільних відносин, але і правових норм між собою, оскільки мова йде про системність самих правових норм, а не про системність суспільних відносин». Тим самим науковий підхід до вивчення системності норм права надасть змогу з'ясувати їх як певну чітко узгоджену систему, ключове місце в якій займуть і процедурно-правові норми права¹. У своїх роботах і С. С. Алексєєв висунув слушну тезу про те, що найважливішою особливістю правових норм є їх системність, тобто наявність їх різновидів, що об'єднуються в інститути та галузі².

Історія наукового вивчення сутності та значення норм права, а також їх різновидів (в тому числі і процедурно-правових норм) має тривалий характер, що надало змогу сформуванню досить широкого кола поглядів вчених на зазначене питання. Серед вчених, що вивчали питання норм права, можливо відзначити погляди С. С. Алексєєва, С. В. Бобровник, М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, О. Г. Мурашина, Н. М. Оніщенко, А. С. Піголкіна, О. Ф. Скаун, Р. О. Халфіної та інших, проте, проблематика процедурно-правових норм досліджувалася лише окремими науковцями та має досить різновекторний і епізодичний характер.

Серед особливостей процедурно-правових норм вченими відзначається те, що вони:

– забезпечують контроль і нагляд в адміністративному праві, тому повинні міститись як у загальній, так і в особливій частинах адміністративної процедури³;

– встановлюють порядок діяльності в області збирання, розподілу та використання державних грошових фондів, а також вимагають дотримання передбачених процедурних правил в цій діяльності⁴;

– забезпечують втілення об'єктивних потреб розвитку суспільства у фактичну діяльність суб'єктів права⁵;

– попри свою розпорошеність у нормативному масиві можуть утворювати комплексні правові інститути або субінститути в складі певного інституту⁶.

– обов'язково повинні бути присутніми в усіх галузях права⁷;

– регламентують одні відносини, а впорядковують в подальшому виникнення та реалізацію інших правовідносин⁸. Тобто процедурні норми визначають послідовність вчинення певних юридично-значимих дій, які в свою чергу визначають виникнення та реалізацію інших правовідносин;

– є частиною норм матеріального права, оскільки регламентовані матеріально-правовими нормами, на відміну від процесуальних норм, котрі об'єднані у процесуальних галузях права⁹;

– є частиною більшості інститутів права¹⁰.

На думку В. Г. Лук'янової, «в структурі права взаємодіють два види правових норм – матеріальні та процедурні. Причому процедурні правові норми відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу зміцнення законності, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян¹¹.

На думку білоруського вченого В. Н. Бібіло, процедурні норми права характеризуються як певне складне юридичне утворення, яке визначає взаємодію норм матеріального права, а також порядок їх створення та реалізації, причому зазначені правові норми можуть бути класифіковані на окремі різновиди:

- норми-завдання, які визначають певний результат дії процедурних правових норм, містяться в певному нормативно-правовому акті. Вказані норми переважно мають ідеалізований характер;
- норми-принципи, тобто особливі процедурні норми, які визначають націленість процедурних норм та критерії функціонування відповідного інституту або галузі права;
- норми-презумпції, тобто особливі правила поведінки, які визначають передумови функціонування процедурних норм при встановленні юридичних фактів, виникненні суб'єктивних прав та обов'язків, а також знаходять своє застосування в процесі доказування;
- норми-статуси, які є засобом реалізації прав та обов'язків суб'єктів, тобто реалізації їх правового статусу¹².

Л. Л. Сабірова, визначаючи місце та роль процедурних норм, висуває та обґрунтовує думку про те, що наявність процедурних норм права має допоміжний характер, оскільки вони вводяться у різноманітні галузі матеріального права та є результатом об'єктивного і закономірного процесу, який відбувається в системі права та зумовлюється рівнем розвитку суспільних відносин, тобто процесом взаємовпливу приватних та публічних елементів, а також правил сталого та реалізаційного характеру¹³. У даному випадку вченою наголошується на таких сутнісних особливостях та характеристиках процедурно-правових норм як їх об'єктивний та закономірний характер походження, а також відображення в них приватних і публічних інтересів, встановлених правил поведінки та правових засобів їх втілення в життєдіяльність суспільства.

Досить дискусійним є положення про допоміжний характер процедурно-правових норм, оскільки, на нашу думку, порівнюючи матеріальні та процедурні правові норми вони:

- приймаються одночасно, одним і тим самим суб'єктом правотворчості та мають однакову юридичну силу;
- реалізуються на загальних засадах шляхом їх дотримання, виконання або застосування;
- матеріальні та процедурні норми мають правовий характер функціонують взаємопов'язано та забезпечують в цілому ефективність правового регулювання.

Враховуючи неоднозначність характеристики процедурно-правових норм та їх співвідношення з нормами матеріального права, засновуючись на тому, що зазначені норми є різновидами правових норм, тобто мають правовий характер, на нашу думку, характеристика процедурно-правових норм потребує їх наукового порівняння із нормами матеріального права. Зазначене порівняння можливо провести шляхом виокремлення їх спільних ознак, відмінних ознак та аспектів взаємодії.

Серед *спільних ознак* процедурно-правових та матеріальних норм права відносяться наступні:

- 1) походять від юридичної діяльності;
- 2) мають загальний формалізований характер;
- 3) націлені на регулювання суспільних відносин та надання їм певного рівня впорядкованості;
- 4) є результатом правотворчості, оскільки розробляються, обговорюються та приймаються уповноваженими суб'єктами правотворчості в чітко визначеному порядку;
- 5) існують у вигляді правил, вимог та умов;
- 6) мають вольовий та інтелектуальний характер походження, оскільки є результатом розумової діяльності людини;
- 7) гарантуються та охороняються державою за допомогою системи засобів та способів державно-владного реагування;
- 8) реалізуються у життєдіяльність суспільства шляхом використання, виконання, дотримання та застосування;
- 9) мають системний характер та об'єднуються у правові інститути та галузі;
- 10) мають правовий характер, функціонують взаємопов'язано та забезпечують в цілому ефективність правового регулювання.

Враховуючи названі вище спільні ознаки процедурно-правових норм та матеріальних норм права, доцільно зосередити увагу на відмінних ознаках між ними. В юридичній літературі вже було зроблено спробу виокремити окремі ознаки процедурних норм (тим самим вказавши на відмінність із іншими, в т.ч. і матеріальними нормами права), проте, на нашу думку, вони мають досить обмежений характер, хоча і характеризують процедурний характер правових норм. Так, серед таких ознак виділяють:

- закріплюють необмежену кількість варіантів поведінки, оскільки конкретні способи застосування залежать від свідомості суб'єктів правовідносин та їх творчого потенціалу;
- мають службовий характер;
- мають самореалізаційний характер, тобто є засобами самозахисту прав;
- націлені на подолання соціальних конфліктів¹⁴.

На нашу думку, *відмінні ознаки* матеріальних та процедурно-правових норм полягають у наступному:

1. Природою матеріальних норм права є необхідність закріплення прав та обов'язків суб'єктів права, а природою процедурно-правових – необхідність реалізації та охорони правових норм.

2. Матеріальні норми закріплюють правовий статус суб'єктів права, визначають критерії правомірної та протиправної поведінки, закріплюють види юридичної відповідальності, в свою чергу процедурні норми права встановлюють процедуру реалізації норм матеріального права.

3. Матеріальні норми права націлені на закріплення сталих правил поведінки загальнообов'язкового характеру, а процедурно-правові норми – націлені на втілення в життєдіяльність суспільства закріплених сталих правил поведінки загальнообов'язкового характеру у вигляді матеріальних норм права.

4. Матеріальні норми права реалізуються за допомогою процедурно-правових норм, а процедурно-правові норми – реалізуються за допомогою юридичної процедури.

5. Матеріальні норми права мають первинний характер та походять від природних потреб суспільних відносин у правовому регулюванні; процедурні норми права – мають похідний характер від норм матеріального права, оскільки визначають процедуру їх реалізації.

В контексті співвідношення матеріальних та процедурних норм права доцільно наголосити на деяких поглядах вчених, які визначали особливості їх взаємовпливу. Так процедурно-правова норма порівняно із нормою матеріального права:

– забезпечує застосування матеріально-правової норми, тобто покликана організувати правозастосування в контексті реалізації диспозиції або санкції матеріальної норми права¹⁵;

– відображає специфіку суспільних відносин, які регулюються, у динаміці¹⁶;

– визначає взаємодію між матеріальними нормами та правовою дійсністю¹⁷;

– має допоміжний характер, оскільки забезпечує втілення матеріальних норм в життєдіяльність суспільства, та відіграє домінуючу роль в механізмі правового регулювання¹⁸;

– забезпечує реалізацію цілей матеріальних норм права¹⁹;

– визначає вольовий характер права та є вихідним, базисним, системоутворюючим чинником в процесі дії права²⁰;

– забезпечує об'єднання правових норм у підгалузі за критерієм ефективності та результативності²¹.

На нашу думку, матеріальні норми права та процедурно-правові норми мають складний багатоаспектний характер *взаємодії* між собою, що можливо охарактеризувати в межах наступних положень:

а) процедурно-правові норми визначають порядок створення, тлумачення та реалізації матеріальних норм права, а матеріальні норми права регламентують статус процедурно-правових норм та забезпечують їх охорону;

б) процедурно-правові норми права відображають рівень якості та об'єктивної витребуваності суспільства у регулюванні суспільних відносин, а матеріальні норми права є об'єктом індивідуалізації процедурно-правовими нормами права по відношенню до певної життєвої ситуації та конкретних суб'єктів права;

в) процедурно-правові норми є засобом реалізації повноважень суб'єктів владних відносин, а матеріальні норми права закріплюють ці повноваження та визначають характер процедури їх реалізації;

г) процедурно-правові норми права визначають процедуру охорони та захисту матеріальних норм права, а матеріальні норми права слугують закріпленню прав та обов'язків суб'єктів права як суб'єктів юридичної процедури.

¹ Сабо И. Социалистическое право / И. Сабо. – М.: Прогресс, 1964. – С. 43.

² Иностранное конституционное право / [Алебастрова И. А., Андреева Г. Н., Кашкин С. Ю. и др.]; Под ред. В. В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. – С. 345.

³ Школик А. М. Система адміністративного права України та проблеми її реформування // <http://www.lawyer.org.ua>

⁴ Предмет і метод фінансового права // <http://distant.isu.edu.ua>

⁵ Бочаров О. Д. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми. Проблемні лекції / О. Д. Бочаров // <http://www.lawbook.by.ru>

⁶ Марчук В., Ніколаєва Л. Процедури правової діяльності: поняття та класифікація / В. Марчук, Л. Ніколаєва // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 90.

⁷ Калинин И. Процессуальные и процедурные правоотношения, возникающие при рассмотрении трудовых споров // Кадриков. Трудовое право для кадровика. – 2008. – № 10 // <http://www.hr-portal.ru>

⁸ Распутина Л. Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Омск, 2002. – С. 9–10.

⁹ Зайцев И. М., Рассахатская Н. А. Гражданская процессуальная форма: понятие, содержание и значение / И. М. Зайцев, Н. А. Рассахатская // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 35.

¹⁰ Сінькевич О. В. Норми конституційного права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Сінькевич. – К., 2003. – С. 102.

¹¹ Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2000. – С. 3.

¹² Бибило В. Н. Специфические особенности норм гражданского процессуального права // Сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. «Правовые средства обеспечения развития экономики Республики Беларусь» (9–10 ноября 2007 г., г. Минск) / Ред. кол. И. И. Колядко и др. – Мн.: БГУ, 2008. – С. 388–390.

¹³ Сабирова Л. Л. Эффективность процессуальных норм в сфере частного права: вопросы теории и практики: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Казань, 2005. – С. 7.

¹⁴ Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права / Л. Н. Борисова // <http://studrada.com.ua>

¹⁵ Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского / Ю. И. Мельников // Проблемы социалистической законности. – Вып. 22. – 1988. – С. 83.

¹⁶ Гетьман А. П. Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве / А. П. Гетьман. – Х., 1994. – С. 9.

¹⁷ Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право: [Учебник] / В. Д. Сорокин. – СПб.: Издательство Юридического института, 2002. – С. 119.

¹⁸ Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве / В. О. Лучин. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 7.

¹⁹ Основин В. С. Нормы советского государственного права / В. С. Основин. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 105.

²⁰ Гаврилюк Р. О. Діалектика змісту та форми податкового права як відображення його системної сутності / Р. О. Гаврилюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Вип. 282. – С. 96.

²¹ Брызгалова А. В., Кудреватых С. А. К вопросу о формировании налогового права как подотрасли права / А. В. Брызгалова, С. А. Кудреватых // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 66.

Резюме

У статті проаналізовані основні погляди науковців стосовно поняття та місця процедурних норм права. Досліджено співвідношення процедурних та матеріальних норм права шляхом з'ясування спільних, відмінних ознак, а також аспектів взаємодії.

Ключові слова: юридична процедура, матеріальні норми права, процедурні норми права.

Резюме

В статье проанализированы основные взгляды ученых на понятие и место процедурных норм права. Исследовано соотношение процедурных и материальных норм права путем выявления общих, различных признаков, а также аспектов взаимодействия.

Ключевые слова: юридическая процедура, материальные нормы права, процедурные нормы права.

Summary

In the article analyzes the views of scientists on the basic concept and location of procedural norms of law. Investigated the correlation of procedural norms of law and material norms of law by identifying the common and different features and aspects of the interaction.

Key words: juridical procedure, material norms of law, procedural norms of law.

Отримано 6.03.2012

А. П. ЧЕРНЕГА

Андрій Петрович Чернега, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО – КОНСЕРВАТИВНІ СПРОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Для людей мого світогляду, тієї хвилини коли імператор зрікся престолу за себе і свого сина, звільнивши тим самим наші присяги, настала можливість і необхідність для кожного обирати свій подальший шлях життя і праці. Я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце, цей шлях рідна Україна.

Павло Скоропадський. Спогади.

Останні три роки багаті на ювілейні дати і, безперечно заслуговують на увагу, як науковців, так і широкого кола громадськості. Це – 300-річчя прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика – видатної пам'ятки, унікального правового документа, найвищого досягнення розвитку не лише вітчизняної інтелектуальної, а й усієї європейської конституційно-правової думки Нового часу; 90-річчя утворення Української Держави, більш відомої, як гетьманат Павла Скоропадського і 90-річчя утворення Західноукраїнської Народної Республіки; 70-річчя від початку Другої світової війни – найтрагічнішої події в історії людства, війни, яка втягнула в свою орбіту більш як 1 млрд. осіб з 61 країни світу, і докорінно змінила глобальну геополітичну